

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI

“ƏDƏBİYYAT MƏCMUƏSİ”

NEZARİTÇİLİK İLƏ ƏDƏBİYYAT İNSTITUTUNUN

ELMİ ƏSƏRLƏRİ

2010-2011

çi realizm çərçivəsindən sosialist realizmə istiqamətlənmişdi. Amma onu da qeyd etmək ki, ədib Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai fikri tarixində maarifçi ziyalı kimi yaddaşlarda iz qoymuşdu.

№ 20 ümumdünya yaradıcılığı müsabiqəsi, 1997-1998, 1999-2000

M.Əlioğlu ədibin həyat və yaradıcılığını xronoloji ardıcılıqla təhlilə cəlb edir. Onun təhlillərini nəzərə alsaq, ədibin yaradıcılığını 3 dövrə bölmək olar:

1) 1899-1905-ci illər

2) 1905-1921-ci illər

3) 1921-1935-ci illər

S.S.Axundov yaradıcılığa 1899-cü ildə yazdığı "Tamañkar" pyesi ilə başlayıb, 1912-1914-cü illərdə "Qorxulu nağıllar" başlığı altında silsilə hekayələr yazır, bununla da uşaq ədəbiyyatının inkişafına böyük töhfələr verib. M.Əlioğlu sənətkarın dramdan hekayə janrına meyil etməsinin müəyyən səbəbləri olduğunu vurğulayır və fikirlərini belə izah edir: "S.S.Axundov bir qabaqcıl müəllim kimi hiss edirdi ki, yaradıcılığın bu növü kiçikyaşlı uşaqların, gələcək nəslin əxlaq və mənəvi yüksəlişinə əsaslı, dərin təsir edə bilər. Həm də bu sahədə (uşaq ədəbiyyatı sahəsində) görülən iş qənaətbəxş deyildi" [9, s.139].

Müəllif onun ilk hekayələri olan "Yuxu", "Kövkəbi-hürriyyət" və "Qonaqlıq" əsərlərini sənətkarlıq cəhətdən nöqsanlı hesab edir. "Qorxulu nağıllar" başlığı altında S.S.Axundovun dörd hekayə yazdığını bildirir, "Əşraf" hekayəsini bu silsiləyə daxil etmir, ümumiyyətlə, ədibin bu adlı hekayəsinin olduğu haqqında məlumata onun tədqiqatlarında rast gəlmirik. Tənqidçi silsiləyə daxil olan "Əhməd və Mələykə", "Abbas və Zeynəb" hekayələrini ayrıca təhlilə cəlb etmir, "Nurəddin" və "Qaraca qız" əsərləri üzərində geniş dayanır.

S.S.Axundov nasir kimi Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan bir maarif xadimidir. 1905-1935-ci ilə qədər bir çox hekayəyə imza atan ədibi daha çox tanıdan "Qaraca qız" əsəridir. M.Əlioğlu bu əsəri ədibin nəsr yaradıcılığının ən kamil, ən güclü nümunəsi hesab edir, digər nəsr nümunələrindən fərqləndirən cəhətləri belə ümumiləşdirir: "Hadisələri və insanları daha canlı göstərmək, həyata yaxından müdaxilə etmək, yüksək humanist fikirləri kamil bədii formada əks etdirmək əsərdə nəzərə çarpan ən yaxşı xüsusiyyətlərdir. Povestdə elə bir səhifə yoxdur ki, orada ədibin insanpərvərlik hissi ilə çarpan ürəyi duyulmasın. Uşaqlığın poeziyasını, uşaqlıq dünyasının incəlik və gözəlliyini dərinliklərinə duymaq, sevmək, qiymətləndirmək S.S.Axundovun bu əsərində daha qabarıq və təsirli şəkildədir" [2, s.45].

Məsud Əlioğlunun tədqiqatlarında diqqətimizi cəlb edən əsas cəhət müəllifin "Qaraca qız" əsərinin "povest" adlandırılmasıdır. Əsər "Məktəb" jurnalının 1913-cü il nəşrinin 1-22-ci nömrələrində hissə-hissə çap olunmuşdur. Jurnalda əsərin janrı "hekayə" olaraq göstərilmişdir. Ona qədər (Məsud Əlioğluya - N.M.) L. da əsəri povest kimi qiymətləndirən tədqiqatçılar nəsr gəlir. C. Hacıyev əsər haqqında fikirlərini belə ümumiləş-

dirir: "Uşaq ədəbiyyatının yaxşı nümunələrindən olan povestdə Süleyman Sani Axundov keçmiş həyatın çirkinliklərini, o dövrdə kimsəsiz uşaqların acınacaqlı halda yaşamalarını, dövlətlilərin zülmünü sadəcə olaraq təsvir etmir, eyni zamanda ifşa etməyə çalışır" [7, s.359].

Son dövrdün tədqiqatlarında da "Qaraca qız" əsərinin janrı povest olaraq diqqət mərkəzinə çəkilir. Əsərin üç variantı üzərində geniş tədqiqat aparan Könül Nəhmətova əsərin janrı məsələsinə toxunur və onu "povest" adlandırır: "Orta məktəb şagirdləri üçün yazılan ədəbiyyat dərsləklərində "Qaraca qız" povestinin 1934-cü ildə dəyişdirilib nəşr edilən variantı əsas götürülməklə süjet xəttini izləyən epizodlar təfərrüatlardan təmizlənərək hekayə adı ilə tədris proqramına daxil edilmişdir. On illərlə "Qaraca qız" povesti janrı və ideya baxımından yanlış təbliğ olunur." [10, s.101].

Janrı qəbul etdiyi məsələsi ədəbiyyatşünaslığın aktual problemlərindən biridir. Janrların sərhəddinin müəyyənəlməsindəki çətinlik, xüsusilə, epik növdə olan əsərlərdə özünü daha çox göstərir. Hekayə ilə povestin, povestlə romanın arasında olan fərqlərin aşkar edilməsində müəyyən mübahisələr ortaya çıxır. "XX əsrin əvvəllərinə qədər "povest" sözü geniş mənada işlənirdi. Povestlə, təməllər, yəni qeyd və təəssüratları povest adlanmış və "hekayə" sözü "povest" sözünün sinonimi kimi işlənmişdir. Qoçol hekayələrinə hekayə yox, povest demişdir" [11, s.278]. Abbas Hacıyevin bu fikirlərinə əsaslanaraq, deyə bilərik ki, M.Əlioğlunun "Qaraca qız" əsərinin janrını "povest" adlandırması sadəcə təsadüfi sinonimlikdən gələn bir məsələdir. Belə ki, müəllif bir çox yerdə əsərə "hekayə" də demişdir. Onu da demək yerinə düşər ki, sənətkarın bu əsəri bir çox xüsusiyyətlərinə görə povestə yaxınlaşır. Fikrimizi aşağıdakı müddəalarla əsaslandırmaq istədik:

1. Əsərin ilkin variantı həcmi etibarilə hekayənin sərhəddini aşır.
2. Əsərdə qaldırılan problemin əhatə dairəsi genişdir.
3. Əsərdə bədii obrazın həyatının təsviri əhatəlidir. Qaraca qızın həyatının böyük bir hissəsi oxucuya çatdırılır.
4. Əsərdə yalnız bir bədii obrazın deyil, bir neçə bədii qəhrəmanın təsviri, həyatı, keçiriyi nəyəcañları görmək mümkündür. Məsud Əlioğlunun sözləri ilə razılaşaraq bu qətlərə gəlirik ki, "Yazıçı "Qaraca qız" ilə yanaşı, Janrıq, onu sevmə və qiymətləndirmə bu üç adının (Müəllif Yasəmən, Ağca xanım və Piri babanı nəzərdə tutur - N.M.) da taleyini, həyatını, iztirab və sevinclərini qabarıq vermişdir" [12, s.172].

M.Əlioğlunu "Nurəddin" və "Qaraca qız" əsərlərinin finali daha çox cəlb edir. O, "Nurəddin" əsərinin sonunda ədibin mənfi tipləri cəzalandırması onun yaradıcılığının zəif cəhəti kimi qeyd edir, mənəvi tərbiyə yotunun ən yaxşı cəza növü kimi göstərilməsinə yalnız qənaət kimi qiymətləndirir. "Qaraca qız" əsərinin sonluğunu uzun müddət yaddan çıxma-

yan, xatirələrdə dərin iz buraxan “kədər və göz yaşı səhnəsi” adlandırır. Bununla da müəllifin əsərə verdiyi qiymət tənqidçinin realizminin mahiyyətini üzə çıxarır.

Müəllif sənətkarın sovet dövrü yaradıcılığını geniş şəkildə təhlil süzgəcindən keçirir. S.S.Axundov sovet quruluşunun ilk illərində qələmini dramaturgiya sahəsində davam etdirir. 20-30-cu illərdə marksist estetikə bədii yaradıcılıqda sənətkarlıq məsələlərində daha çox siyasi-ideoloji təbliğata üstünlük verirdi. Dram əsərlərindən də bu tələb olunurdu. S.S.Axundov da başqa yazıçılar kimi kiçikhəcimli, ancaq siyasi təbliğata uyğun kiçik pyeslər yazırdı. Şübhəsiz ki, bu tələsik yazılan əsərlərdə yüksək sənətkarlıq keyfiyyətləri görünmürdü. “Çərxi fələk”, “Şahsənəm və Gülpəri”, “Laçın yuvası”, “Bir eşqin nəticəsi”, “İki yol”, “Şeytan” kimi əsərlərini 20-ci illərin əvvəllərində yazır. 1921-ci ildə açılan “Tənqid-təbliğ” teatrı S.S.Axundovun “Çərxi fələk” pyesi ilə fəaliyyətə başlayır. Tənqidçi bu əsərdə dramaturji ustalığı cəhətdən zəiflik görür, müəllifin həyatdan uzaq düşdüyünü qeyd edir, bununla bəzə, əsərdə canlandırılan mövzunun Azərbaycan ədəbiyyatı üçün tarixi əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirir, əsəri “təbliği publisist xarakterli pyes” adlandırır.

M.Əlioğlu S.S.Axundovun üç dram əsərinə (“Tamahkar”, “Eşq və intiqam”, “Laçın yuvası”) yüksək dəyər verir, bu əsərlərdə təsvir edilən problemlərə qarşı müəllifin hansı yollarla mübarizə apardığı məsələsinə aydınlıq gətirir. O, ədibin “Tamahkar” komediyasında xəsislik psixologiyasına satira ilə “Eşq və intiqam” pyesində sevgi azadlığı məsələsinin dramatik vəziyyətlə, “Laçın yuvası” əsərində qadınlaşma probleminin mübarizə yolu ilə həll etdiyi fikrini irəli sürür. “Tamahkar” əsərində xəsis obrazına qarşı müsbət qadın obrazının yaradılmasını M.F.Axundzadə dramaturgiyasından gələn xüsusiyyət olduğunu vurğulayır, müsbət obrazların iztirabının bitdiyi andan xəsis Hacı Muradın faciəsinin başlamasının təsvir edilməsini realist dramaturqa yaraşan ən yaxşı keyfiyyət hesab edir. S.S.Axundovun bu ilk əsərində maariflə bağlı məsələləri əks etdirməməsini müəllifin düzgün seçimi kimi dəyərləndirir. O, beyinlərdə hakim yer tutan cəhələtin və avamlığın yalnız təhsil, maarif yolu ilə aradan qaldırılması fikri ilə razılaşmır, bunun üçün konkret həll yollarının tapılmasını əsas hesab edir. Dramaturqun bu işin öhdəsindən layiqincə gəldiyi fikrini irəli sürür: “Maarifçi S.S.Axundovun müəyyən edə bilmədiyi bu vasitələri realist nasir və dramaturq, uşaq psixologiyasına dərinləndirən bələd olan sənətkar Süleyman Səni tənq. bildi. Ədib “Cəhələt qəhrəmanı”, “Ümidə çıxacağı” və “Qorxulu nağıllar” başlığı altında yazdığı “Nurəddin” və “Qaraca qız” adlı uşaq bədii əsərlərində, həmçinin “Tamahkar” və “Eşq və intiqam” kimi əsərlərində səmimi, vüqar və təvəzüz insanları mənəvi igrancılığa düşürən, xeyirxahların və nəciblərin şəxsiyyətini əzib-sındıran, dayanıb

mülləri, düşünən beyinləri susdurən ictimai əngəllərin kökünü, zülmkarlığın obyektiv səbəblərini kəşf etmişdir” [13, s.30].

XIX əsrin sonlarından Azərbaycan ədəbiyyatında yeni mövzu ortaya çıxır. Tarixi şəraitin təsiri ilə formalaşan gənc nəslin yeni həyat arzusu mühafizəkar atalar üçün arzuolunmaz bir məsələyə çevrilir. Mühafizəkar ataların yenilik tərəfdarı oğullara qarşı apardığı mübarizə ədəbiyyatdan da yan keçmir. Azərbaycan ədəbiyyatında “Atalar və oğullar” probleminə ilk toxunan M.F.Axundzadə olur. Onun “Həykəsti-müsyö Jordan həkimi-nəbatat və Dərviş Məstəli şah cadüküni-məşhur” əsərinin qəhrəmanı Şahbaz bəyin təmsalında ədəbiyyatda açıqfikirli gənclər yetişir. Fəxrəddin bəy (“Müsbəti-Fəxrəddin”), Fərhad bəy (“Bəxtsiz cavan”), Ömər (“Nadanlıq”) kimi obrazlar həyatın inkişaf dinamikasını dərk etmiş oğullar idilər. XIX əsrin oğulları olan bu gənclər atalara qarşı mübarizədə o qədər güclü deyildilər. Çünki onlar yaşadıkları cəmiyyət üçün yeni idilər və başa düşülmürdülər. XX əsrin əvvəllərində İsgəndər, Aydın, Oqtay kimi qəribə adamlar silsiləsinə daxil olan bədin qəhrəmanları ədəbiyyat sahəsində görünür. Sovet hakimiyyəti illərində öz sinfi kökünə qarşı mübarizə aparan mülkədar oğullar qələmə alınmağa başlanır. Bu yeni istiqamətin bədii qəhrəmanı S.S.Axundovun “Laçın yuvası” əsərinin Cahandar ağa obrazı idi. Ədib Sovet hakimiyyətinin qurulmasının I illədnümü münasibətilə keçirilən müsabiqədə “Laçın yuvası” əsəri ilə iştirak edir və birincilik qazanır. Azərbaycan ədəbiyyatında XIX əsrdə başlayan atalar və oğullar problemi bu əsərdə yeni istiqamətə özünü göstərir. M.Əlioğlu XIX əsrdə yetişən oğulları XX əsrin oğulları arasındakı fərqi, bəzə “mübarizəçiləri”, “XIX əsrin oğulları atalarına – köhnəliyi təmsil edənlərə qarşı mübarizədə zəif idilər və bu səbəbdən də məğlub oldular. Yeni əsrin, inqilab əsrinin oğulları isə onlardan tamamilə fərqlənirdi. Bunlar mübarizədə xalq kütləsinə arxalandılar” [14, s.144].

M.Əlioğlu əsərdə təsvir edilən mövzuya iki cəhətdən yanaşmışdır. Birincisi, tənqidçinin, ikinci, müəllifin məqsədi. Sovet hakimiyyətinin Azərbaycan ərazisində nə dərəcədə yayılmasını araşdırmaqdan ibarət olmuşdur. İkinci məqsədi xalqın psixologiyasında baş verən sarsıntı və dəyişikliklərin nəticələrini öyrənməkdir. Tənqidçi belə nəticəyə gəlir ki, Cənabın başçılığı altında gedən mübarizənin təsviri etiraf onun əsas məqsədi deyildir. Onun əsas fikir verdiyi məsələ yeni quruluşun köhnə beyinlərdə necə qarşılınması məsələsinə aydınladırmadır. Buna görə də tənqidçinin fikirləri nə razılaşdırmaq, “Laçın yuvası”nın düşünilməsi və yazılması isə yazıçının dünyagörüşündə, həyat qavramaq üsulunda və üslubunda müəllifin yenilikçi əsərin mənasıdır” [15, s.33].

Azad məhəbbət ideyasının birinci formada qələmə alındığı “Eşq və intiqam” əsəri Azərbaycan ədəbiyyatında mövzu etibarilə yeni hadisə idi.

Tənqidçi bu əsəri ədibin yaradıcılığında tərbiyəvi əhəmiyyəti və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə ən qüvvətli əsər hesab edir. Çingiz-Zöhrə məhəbbətinin qələmə alınmasını dramaturji ustalığı cəhətdən yüksək qiymətləndirir, tədqiqatçıların bir qismi tərəfindən pyesin sentimental bir əsər kimi dəyərləndirilməsi fikri ilə razılaşmır, realist faciə adlandırır, mülkədar psixologiyasının hakim olduğu şəraitdə qardaşın öz bacısına məhəbbət bəsləməsini tipik hadisə hesab edir.

Keyirxah qoca obrazını S.S.Axundovun həm dramaturgiyasında, həm də nəsr əsərlərində görmək mümkündür. "Qaraca qız" əsərində Piri baba, "Nurəddin" əsərində İmamverdi baba, "Eşq və İntiqam" əsərində Piri baba, "Cəhələt qurbanı" əsərində Budaq baba obrazları ədibin müsbət qəhrəman idealını əks etdirən bədii tiplərdir. M.Əlioğlu bu qocaların səmimi və müdrik təsvirinin uşaq ədəbiyyatının inkişafında rolunu qeyd etsə də, onlarda konkret yardım əlaməti görmür: "Bu müsbət qocalar yalnız səmimi və yunşaqçılıqlı adamlardır. Onlar ictimai haqsızlığa qarşı çıxış etmək iqtidarına malik deyillər. Ancaq təəssüflənmək, göz yaşını axıtmaq və haqsızlığa lənət oxumaq – onların fəaliyyəti bundan ibarətdir" [12, s.165].

S.S.Axundovun yaradıcılığının bir hissəsi Sovet hakimiyyəti illərinə düşür. Tənqidçi onun bu illərdə yazdığı hekayələrində keçmiş adətlərin tənqidi, ictimai məsələlərin qələmə alındığını qeyd edir, ədibin nəsr əsərlərində romantik üslubun əsas olduğunu üzə çıxarır və bunu təsvir edilən mövzuların mahiyyəti və sənətkarın yazı üslubu ilə əlaqələndirir. O, 1923-1927-ci illər ərzində yazdığı hekayələri iki hissəyə ayırır:

1) Sovet hakimiyyətinə qədərki həyatdan bəhs edən hekayələr: "Qan bulağı", "Ümid çırağı", "Qatil uşaq", "Namus", "Nə üçün", "Qonaqlıq"

2) Sovet həyatından bəhs edən hekayələr: "Müalicə", "Molla Qasım", "Sona xala", "Təbrik", "Son ümid", "Mister Qireyin köpəyi", "Gənc maşinistika və qoca yazıçı"

S.S.Axundov yaradıcılığı geniş tədqiqatlar üçün imkanlar yaradır. Bu baxımdan tənqidçi Məsud Əlioğlunun ədibin nəsr və dramaturgiya yaradıcılığına həsr olunmuş ədəbi əsərlərini Azərbaycan tənqidi fikri tarixində əhəmiyyəti böyükdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Qarayev Y. Azərbaycan realizminin problemləri. "Azərbaycan" jurnalı, 1968-ci il, №10.
2. Vəliyev M. Süleyman Sani Axundov. Bakı, "Uşaqgəncnəşr", 1956.

3. Vəlixanov N. Süleyman Sani Axundov. Bakı, "Gənclik", 1968.
4. Məmməd A. Unudulmaz ədib. "Kommunist" qəzeti, 20 oktyabr 1945-ci il.
5. Axundov S. S. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Azərnəşr", 1951.
6. S.S.Axundovun tərcümeyi-halı. "İnqilab və mədəniyyət" jurnalı. 1939, № 4.
7. Hacıyev C. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1955.
8. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Saxlama vahidi 63/10, Arxiv 11, 132/1, 6360.
9. Vəliyev M. Uşaqlıq illərinin poeziyası. "Azərbaycan" jurnalı. 1955, № 5.
10. Süleyman Sani Axundov. Qaraca qız. (Könül Aydın Nehmətova. "Qaraca qız"ın taleyi). Bakı, "Avropa", 2016.
11. Hacıyev A. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, "Mütərcim", 1996.
12. Vəliyev M. Süleyman Sani Axundovun müsbət qəhrəmanları. "Azərbaycan jurnalı", 1953, № 9.
13. Vəliyev M. Tənqidçinin düşüncələri. Bakı, Azərnəşr, 1968.
14. Vəliyev M. Həqiqətə çevrilmiş arzular. "Azərbaycan" jurnalı. 1955, № 10.
15. Əlioğlu M. "Laçın yuvası" nədən tarmar oldu?. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 17 yanvar 1970-ci il.

Nurlana Mammadova

THE CREATIVITY OF SULEYMAN SANI AKHUNDOV IN THE RESEARCHES OF MASUD ALIOGLU

Summary

The scientific and critical activities of Masud Alioglu are extensive and comprehensive. The author analyzes Süleyman Sani Akhundov's creativity on the base of the researches of M. Alioglu in this article. The author shows also an appraisal of the criticist to the ideological and aesthetic creativity mastery of S.S. Akhundov. In the same time author specifies the date of birth of S.S. Akhundov, as well as brings a clarity to the genre of Akhundovs works.

Нурлана Мамедова

ТВОРЧЕСТВО СУЛЕЙМАНА САНИ АХУНДОВА В ИССЛЕДОВАНИЯХ МАСУДА АЛИОГЛУ

Резюме

Научная и критическая деятельность Масуда Алиоглу обширна и всеобъемлюща. В статье анализируется творчество Сулеймана Сани Ахундова на основе исследований М. Алиоглу. В исследовании показана оценка критика в отношении идейно-эстетического творчества и мастерства С.С. Ахундова. В то же время уточняется дата его рождения и привносится ясность, касающаяся жанра его произведений.